

OSMANLI İMPARATORLUGU DEVRİNDE
T Ü R K İ Y E
KÜTÜPHANELERİNİN TARİHÇESİ

II

Semim EMSEN

2 — İmparatorluk devrindeki kütüphanelerin idare tarzları :

I - Halk Kütüphaneleri :

Halkın istifadesine açılan kütüphanelerin idare tarzlarının vakfiyeleriyle tesbit edilmiş olduklarını ve bu işi de ilk defa Fatih'in ele almış olduğunu evvelce zikretmiştik.

Bu vakfiyelerden bazılarını tetkik etmek suretiyle Osmanlı Devri kütüphanelerinin idare tarzları hakkında bir kanaata sahip olmak mümkündür. Fatih Sultan Mehmet Türkçe Vakfiyesinde, açtığı kütüphanesinin idaresine bir hafızı kütüple buna yardımcı olan bir kâtip kadrosu koymuştur. Fakat bu vazifeye tayin olacakların bazı vasıflara sahip olmasını da şart koşmuştur. Hafızı kütübün «... esami - i kütüb - ü mutebereye ârif ve müderris ve müid ve müstaidinin muhtac oldukları kütübün tafsiline vakıf» olmasını kâtibinde «arif - i cami ül - maarif» birer kimse olmasını istemektedir. (27) Vakfiyede kütüphane idaresiyle okuyucu münasebetlerine de yer verilmiş olup, müracaat sahiplerinin her türlü suallerinin cevaplandırılmasına azami gayret sarfedilmesi istenmektedir. Ve gine ilk defa kitap iare işinin bu vakfiyede ele alınmış olduğunu görmekteyiz. Kitap alıp vermede kütüphane personeli zayiata meydan vermeyecek, iare edilen kitapların bir defteri tutulacaktır. Kütüphane her ay başında bir nazır veya kaimimakamı tarafından tatat edilecektir. Hafız - ı kütüb 6, kâtip 4 akçe yevmiye alacaklardır. (28)

Fatih bu vakfiyesiyle bugünkü kütüphane idare tarzlarına çok yakın olan bir sistemi bundan beş asır evvel ortaya koymuş oluyor.

İmparatorluk hudutları içinde, Fatih ve ondan sonra kurulan kütüphanelerin bekası, vakıf kütüphane sahiplerinin kurdukları kütüphanelere

(27) Vakfiye, 268 v.d.,

(28) Vakfiye, 270.

biraktıkları zengin em'âk ve akar'lardan elde edilen paralarla temin edilmiştir.

Fatih'ten sonra kurulmuş bulunan vakıf kütüphanelerin idari teşkilâtı hakkında malûmat veren diğer önemli bir vakfiyede Köprülü Kütüphanesi Vakfiyesidir. Halen kütüphanesinde mevcut bulunan bu vakfiye Köprülü Mehmet Paşa (- 1681) adına oğlu Fazıl Ahmet Paşa (1637 - 1676) tarafından kütüphane için kardeşi Fazıl Mustafa Paşa (1637 - 1691) tarafından hazırlanmıştır. Vakfiyenin tarihi 1678 dir. (29) Bu vakfiyeye göre; kütüphane kadrosunda üç hafız kütüp (evvel, sani, salis) bir bevrap ve bir de mücellit bulunmaktadır. Kütüphane, Pazar, Salı ve Perşembe günleri sabahtan ikindiye kadar açık bulundurulacaktır. Bu günlerde kütüphanede kitap okunduğu gibi lüzumlu olduğu takdirde, bazı kayıtlar ve şartlarla 3 - 6 ay müddetle kitap iaresine müsaade edilmiştir. Bu hale nazaran Köprülü Kütüphanesi, üç memur, bir hizmetli, bir mücellit ile birlikte teşkilâtı tam bir kütüphane olarak tesis edilmiştir. Ayrıca iare sistemini de bundan üç asır evvel halletmekle Köprülü Kütüphanesi idari teşkilâtı bakımından çok dikkate şayan bir durum arz etmektedir.

Fakat, bu memlekette Osmanlı İmparatorluğu devrinde kütüphanecilik idare tarzlarının esaslarını Koca Ragıp Paşa'nın (1698 - 1762) ortaya koymuş olduğunu da söyleyebiliriz. Sadrazam olarak vazife gördüğü zaman içinde memleketin bir çok işlerini düzeltmeye çalışmış olan Ragıp Paşa'nın kütüphanecilik sahasında da, teşkilâtçı bir devlet adamı olarak bir şeyler yapacağı tabiidir.

Bu husus halen kütüphanesinde mevcut bulunan vakfiyesinde gayet açık olarak görülmektedir. (Ragıp Paşa Kütüphanesi Nu : 1337) Kütüphane memurlarının tayininde ve kütüphanenin idare tarzında bir çok yenilikleri ihtiva eden maddeleri bu vakfiyede görmek mümkündür. Ezcümle :

a - Kitaplar yalnız kütüphanede ve herkes tarafından okunur, fakat hiç bir sebeple dışarıya çıkarılamaz,

b - Hafız kütüpler okuyuculara her türlü kolaylığı göstermeğe mecburdurlar, kütüphane işleri iki memur tarafından görülür, hafız kütübü evvel 120, hafız kütübü sani 110 akçe yevmiye alacaklardır. Bunların 15'er akçe yevmiye ile çalışan iki yardımcısı vardır.

c - Kütüphane Cuma gününden mada her gün sabahtan akşama ka-

(29) 1 — Kütüphanesinde mevcut vakfiye, 2 — Gökbilgin, Tayyip, İslâm Ansiklopedisi, Köprülüler maddesi, 3 — Gökman, Muzaffer, İstanbul Kütüphanelerinden notlar, 32 v.d.

dar açık bulundurulacaktır. Bu müddet içinde kütüphaneye bir okuyucu dahi gelmezse bile kütüphane kapatılmıyacaktır.

d - Hafız kütüplük vazifesinin vekâlet suretiyle bir başkasına yaptırılması yasak edilmiştir. İki memur da kütüphanede beraberçe çalışacaklar ve başka bir yerde ikinci bir vazife göremeyeceklerdir. Münavebe ile vazifeye devam yasak edilmiştir.

e - Hafız kütüplerden birisi vefat ettiği zaman, bunların küçük ve liyakatsiz ve ehliyetsiz evlâtları eskiden olduğu gibi hafız kütüplük vazifesine getirilmeyeceklerdir. Yerlerine liyakat ve ehliyet sahibi olan yenilerini tayin edileceklerdir. Hafız kütübü evvel öldüğünde yerine, hafız kütübü sani geçecektir.

f - Kütüphanede yevmiye 10 akçe ile vazife gören bir hizmetli bulundurulacaktır.

g - Kütüphane her sene Muharrem ayında müfettişler marifetiyle ve bütün personelin huzurunda defterine teker teker tatbik edilerek, tadat edilecek bu tadat esnasında tamir ve teclide muhtaç olan kitaplar tesbit ile tamir ve ciltlettirileceklerdir. (30)

Ragıp Paşa Vakfiyesinde, kütüphanesinin muntazaman çalışabilmesi için yukarıda belirtildiği gibi çok lüzumlu olan maddeleri ortaya atmakla, bugünkü kütüphanelerin idare tarzlarına uygun bir idare sistemi meydana getirmiştir. Çünkü Vakfiyesinde zikrettiği bu esaslar zamanımız kütüphanelerinin idare tarzlarında ve kütüphanecilerin tayinlerinde aranan birinci derecedeki vasıflardır.

II - Saray Kütüphaneleri :

Osmanlılar Devrinde Saray Kütüphane'lerinin teşkilât ve idare tarzları hakkındaki bilgii III. Ahmet'in kurduğu Endurun - u Hümayun Kütüphanesine ait vakfiyeden öğrenmekteyiz.

III. Ahmet'in mimarlarından Ebu Bekir Ağa (31) eliyle inşa ettirilen ve inşaatına Vakanüvis Raşit efendi (32) tarafından nezaret edilen ve bir sanat şaheseri olan bu kütüphane İmparatorluk devrinin yegâne saray kütüphanesidir.

(1131 H.) 1718/1719 M. tarihini taşıyan ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa vekâletiyle tanzim olunan ve devrinin tanınmış hattatlarından Esse-yid Abdullah tarafından yazılmış olan bu kütüphanenin vakfiyesinde :

Kütüphane binasının yapılmasının sebebi, kitaplarının nereden temin

(30) Vakfiye, 15 a - 24 a.

(31) Güzel Sanatlar Mecmuası, sayı: 6, 87.

(32) Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, sene 7, sayı 40, 236.

edildiği, kütüphanenin Pazartesi ve Perşembe günleri açılacağı. Saray dışına her ne suretle olursa olsun kitap çıkarılmıyacağı, hafıza kütübü evvelin hazineliden, Hafız kütübü saninin seferliden birisinin olacağı, bir mücellit ve iki hizmetlinin kütüphanede vazife göreceğine ait hükümlerle bunlara verilecek ücretlere karşılık gösterilen gelirleri en küçük teferruatına kadar tesbit etmiştir. (33)

Kütüphanelerin idare tarzları hakkında misaller verdiğimiz bu kütüphanelerden başka, gördüğümüz diğer kütüphane vakfiyelerinde (34) birbirine benzeyen hükümler mevcuttur. Hepsi de kurulan kütüphanelerin idare şekilleri hakkında bilgi vermektedir. Atif Efendi kurduğu kütüphanenin vakfiyesinin bir kısmını mermer bir taşta hakkettirmek suretiyle ayrıca kütüphanesinin kapısına da koydurmuştur.

Zengin vakfiyelerle tesis edilerek meydana getirilen kütüphanelerin idareleri zamanla bozulmağa başlamıştır.

III. Ahmet zamanında bir çok kıymetli yazma eserlerimizin yurt dışına çıkarıldığı ve bunu menetmek için bu hükümdarın bir emir dahi çıkardığını görüyoruz. (35) Bu çözüme Saray Kütüphanelerine kadar sırayet etmiş Revan Köşkinde bulunan kitapların bir kısmının satıldığını ve XVII. asır nihayetinde sır kâatibi olup saray kütüphanelerinde hafıza kütüplük eden kimselerin devir ve teslim işlerinde bile lâıkiyle hareket etmediklerini Cavit Bey Tarihinde bildirmektedir (36).

Halk Kütüphanelerindeki durum ise bundan daha iyi değildi. Kütüphaneler personeli, kütüphanelerdeki vazifelerini ikinci plânda bırakarak dışarda muhtelif işler görmeye başlamışlardı. Ragıp Paşa bu durumu gördüğü için kendi kurduğu kütüphanesinde bu işlerin önüne geçmiye çalışmıştır. Fakat açılan kütüphaneler mütevellileri el değştirdikçe bozulmuşlardır. Hatta Tanzimat Devri Maarif Nazırlarından Münif Paşa (1830 - 1910) nın Maarif Nazırı olmadan çok evvel hazırlayıp Sadrazam Âli Paşaya (1815 - 1871) sunduğu bir lâyhada, kütüphanelerin tertip ve tanziminde görülen düzensizlik ile bunların ziya - a uğratacak ellere teslim edil-

(33) Kütüphane vakfiyesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Nu.: 147, 10 a.v.d, Güzel Sanatlar Mecmuası, sayı: 6,87.

(34) Kılıç Ali Paşa, Turhan Hatice Sultan, Hafit Efendi, Mustafa Aşir Efendi, Halet Efendi, Yeni Cami kütüphaneleri vakfiyelerinin asılları ile Hamidiye, Murat Molla, Hekimoğlu Ali Paşa, Pertev Paşa, Atif Efendi kütüphaneleri vakfiye suretleri, Hacı Selim Ağa kütüphanesi vakfiyesinin foto-kopisi.

(35) Raşit, Tarih, C: 4, 218.

(36) Cavit Bey, Tarih, Üniversite Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, Nu: 5943, 245 v.d.

miş olduğunu bildirmesine (37) ve Maarif Nazırı olduktan sonra (1298 H.) 1880 senesinde kütüphanelerin sureti idaresi hakkında 19 maddelik bir talimatname hazırlanmasına rağmen (38) kütüphanelerin idareleri istenilen şekilde düzenlenememiştir.

Kütüphanelerin idarelerinin mütevellilerden alınarak devlet kontrolü altına girmesi hakkında kat'i bir bilgiye sahip değiliz. Yalnız Münif Paşa'nın kütüphaneler personeli için hazırladığı talimatname ile İstanbul'un 63 kütüphanesinin fihristlerinin Maarif Nezareti tarafından tab ettirmesinden XIX. asır sonunda kütüphaneler idaresinin bir müddet için Maarif Nezaretine bağlandığını istidlâl ediyoruz.

Ancak Evkaf Nazırı Hayri Efendi (1867 - 1921) 'nin Evkaf Nazırlığı zamanında, bir kısım kütüphanelerin onarılması ve bir umumî kütüphane açılmasına teşebbüs edilmesi (39) ve zamanında kütüphanelerin idaresinin Mebani - i Hayriye Müdürlüğüne bağlı bulunması, kütüphaneler idaresinin bu zamanda Evkaf Nezareti tarafından tedvir edildiğini göstermektedir.

Bu durum 1340 tarihli Tevhid - i Tedrisat Kanununun neşrine kadar devam etmiş olup, bu tarihten itibaren kütüphaneler Maarif Vekâletine bağlanarak, Kütüphaneler Müdürlüğü'nün idaresine verilmiştir.

3 — İmparatorluk Kütüphanelerinde Katalog İşleri :

Kütüphane katalogları kütüphanelerin tesisleriyle meydana getirilmişlerdir. Fatih'in kurduğu kütüphanede vazife görecek olan kâtibin aynı zamanda kütüphane defterini (katalogunu) tertip etmesi de istenilmektedir. (Vakfiye, 268.)

Tesis edilen her yeni kütüphanede vakfiyeleriyle beraber kütüphaneye konulan kitapların fihristleri de tertip edilmekte idi. Bu itibarla vakfiyeler aynı zamanda kütüphane fihristi bakımından da çok kıymetli birer vesikadırlar. İstanbul'da bulunan kütüphanelerin vakfiyelerinde ekli fihristinden mada, ayrıca birer katalogunun olduğunu XVIII. asırda İstanbul'a gelen ve muhtelif kütüphaneleri gezen ve kataloglarını gören İtalyan Rahibi L'Abbé Todorini (40) eserinde gördüğü kataloglardan uzun uzun bahsetmiştir. Bu rahibin gördüğü kütüphane katalogları, İstanbul'un Enderun Kütüphanesi dahil on üç kütüphanesine attır. O devre ait katalog tertip ve tasnifini gösteren ve önemli bir vesika olan bu eserden yeni Fatih Kütüphanesinde bulunan kitap fihristini ve bu fihristin taksim şeklini

(37) Millet Kütüphanesi, Müteferrik Eserler Nu: 85.3 a v.d.

(38) Mahmut Cevat, Maarif Nezareti tarihçesi, 207 v.d.

(39) Evkafı Hümayun Nezareti tarihçe-i teşkilâtı, 238 v.d.

(40) L'Abbé Todorini, aynı eser, 56 v.d.

bir misal olarak göstermediği faydalı buluyoruz. Bu değerli eserde Fatih Kütüphanesinin fihrist taksimatı şu şekilde gösterilmiştir.

1 - Kur'an ve Tecvit kitapları, 2 - Tefsir kitapları, 3 - Kütübü usulü hadis, 4 - Hadis kitapları, 5 - Akaid ve kelâm kitapları, 6 - Usulü fıkıh kitapları, 7 - Fıkıh kitapları, 8 - Fetava kitapları, 9 - Edebiyat kitapları, 10 - Tasavvuf kitapları, 11 - Havas kitapları, 12 - Tıp kitapları, 13 - İlmi hikmet ve hey'et ve hendese kitapları, fizik, astronomi kitapları, 14 - Nücum astroloji, aritmetik kitapları, 15 - Sarf ve nahv kitapları, 16 - Maani vel beyan, 17 - Lügat kitapları, 18 - Tarih ve siyer kitapları (41).

İmparatorluk hudutları içinde yüzlerce kütüphane tesis edilmesine rağmen vakıf kütüphane fihristlerinin baskı işi çok geç kalmıştır.

Memleketimizde ilk matbaanın kurulduğu (1139 H.) 1726 yılından ancak 140 sene sonra (1279 H.) 1826 yılında Damat İbrahim Paşa kütüphanesinin fihristi taş basması olarak basılmıştır (42). Bundan altı yıl sonra (1285 H.) 1868/1869 senesinde Ragıp Paşa Kütüphanesinin fihristi basıldı. Fakat Ragıp Paşa Kütüphanesinin fihristi 1856 yılında bir kere de İngiltere'de Arap Harfleriyle basıldı (43).

1294 senesi salnamesinde İstanbul'da mevcut kütüphanelerden 51 adedinin fen, fen tahrir olunduğunu da görmekteyiz (44).

Kütüphanelerin muntazam fihristlerinin tabı ve neşrine ait ilk kararlar Münif Paşa'nın Maarif Nazırlığı zamanında alınmıştır. (1296 H. 1878/1879 M.) Bu iş bir komisyon uhdesine havale edilmiştir (45). Bu komisyonunda çalışanlar şunlardır : Esbak Tuna Mutasarrıfı Tahsin Efendi, Mektebi Rüştüye Müdürü Selim Sabit, Telif ve tercüme odası Müdürü Ahmet Hamdi, Mekâtibi İbtidaiye Müdürü Mustafa, Mekâtibi Aliye Müdürü Aristoklis, Matbaalar Müdürü Artin Efendi.

Bu komisyonun çalışmalarına ait neticeler (1300 H.) 1882/1883 yılından itibaren alınmaya başlanmış ve (1312 H.) 1894 senesine kadar 12 yıllık bir mesai ile İstanbul Kütüphanelerinin 63 ünün 40 ciltte toplanan fihristleri tab ve neşir edilmiştir. (Bak : Kütüphanelerin matbu fihristleri) (46)

(41) L'Abbé Todorini, aynı eser, 58 - 66.

(42) Ergin, Osman, M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi, 423 v.d.

(43) Aynı eser, 425 v.d.

(44) 1294 senesi salnamesi, 86 - 91.

(45) Mahmut Cevat, aynı eser, 185.

(46) Ergin, Osman, aynı eser, 430 - 431.

Gökman, Muzaffer, Bayazıt Umumi Kütüphanesi, 3. sahife haşiyesi.

Bazı kusutlarına rağmen bu fihristlerin neşredilmesi çok faydalı olmuş ve zamanımıza kadar kullanılmaya devam etmiştir.

Bibliyografya

- 1 — Köprülü, Fuad, Vakıflar Dergisi Sayı :2
- 2 — Açıvar, Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, İstanbul 1945
- 3 — Aşık Paşa, Tarih İstanbul 1332
- 4 — Hammer Tercümesi, cild I.
- 5 — Balcızade, Tahir Harimi, Tarih-i Medeniyette Kütüphaneler, İstanbul 1931
- 6 — Gökman, Muzaffer, Fatih Külliyesi, İstanbul 1943
- 7 — Ünver, Dr. Süheyl, Fatih Külliyesi ve zamanı ilim hayatı, İstanbul 1946
- 8 — Mehmed Şem'i, İlâveli Eşmar et - tevarih, İstanbul 1295
- 9 — Cizyedar Tarihi, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Tarih, Nu: 206
- 10 — İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334
- 11 — Fatih Sultan Mehmet'in vakfiyesi Faksimilesi, Ankara Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatı, 1939
- 12 — Ergin, Osman, Türkiye Maarif Tarihi, İstanbul 1939
- 13 — Ünver, Dr. Süheyl, İlim ve Sanat bakımından Fatih devri albümü, İstanbul 1945
- 14 — Ata, Endurun Tarihi, Cilt : I
- 15 — Güzel Sanatlar Mecmuası, Sayı : 6, 1949
- 16 — Dener, Halit, Süleymaniye Umumi Kütüphanesi, İstanbul 1957
- 17 — Mecdi Ef., Şakayıkı Nurnaniye Zeyli tercümesi, C : I, 1269
- 18 — Bursalı, M. Tahir, Osmanlı Müellifleri, C : I, 1332
- 19 — Habib, Haç ve Hattatan, İstanbul, 1305
- 20 — Maarifi Umumiye Nezareti 1316 senesi salnamesi
- 21 — Endurun Kütüphanesi Vakfiyesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Nu: 147
- 22 — Raşid, Tarih, C : 5
- 23 — Mehmed Tevfik, Tarihi Osmani Encümeni Mecmuası, 7. Sene, 40. cüz.
- 24 — Todorini, M. L'Abbée, De la Littérature Des Turcs, C : 2, Paris 1789
- 25 — İstanbul Beldesi 1328 senesi İsayat mecmuası
- 26 — Matbu Kütüphane fihristleri
- 27 — 1311 - 1312 tarihli Maarif Nezareti İstatistiki

- 28 — Gökman, Muzaffer, Murat Molla Hayatı Kütüphanesi ve eserleri, İstanbul 19
- 29 — Hakim Tarihi, Topkapı Sarayı, Bağdat Köşkü Kitapları, Nu: 231
- 30 — İslâm Ansiklopedisi, C: 6
- 31 — 1280 yılı salnamesi
- 32 — 1294 yılı salnamesi
- 33 — Gökman, Muzaffer, İstanbul Kütüphaneleri Rehberi, İstanbul 1954
- 34 — Evkafı Hümayun Nezareti Tarihçesi teşkilâtı, İstanbul 1335
- 35 — Gökman, Muzaffer, İstanbul Kütüphanelerinden notlar, İstanbul 1952
- 36 — Halet Efendi, Hafid Efendi, Mustafa Aşır Efendi, Kılıç Ali Paşa, Turhan Hatice Sultan, Yeni Cami Kütüphaneleri vakfiyeleri asılları, Hamidiye, Murat Molla, Hekim oğlu Ali Paşa, Pertev Paşa, Atıf Efendi Kütüphaneleri vakfiye suretleri, Hacı Selim Ağa Kütüphanesi vakfiyesi fotokopisi
- 37 — Cavid Bey Tarihi, Üniversite Kütüphanesi T. 5943
- 38 — Münif Paşa Lalihası, Millet Kütüphanesi, Müteferrik Eserler, Nu: 85
- 39 — Mahmud Cevad, Maarif Nezareti Tarihçesi, İstanbul 1328
- 40 — Ergin, Osman, M. Cevdet'in Hayatı eserleri ve kütüphanesi, İstanbul 1937

Şemin EMSEN